

Lyudmyla Shevchenko

Kyiv Medical University, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7876-6733

Латинська мова як чинник творення особливого культурного порубіжжя

Latin as a Factor in the Creation of a Special Cultural Frontier

Abstract

The article analyses the role of Latin as a universal means of communication among intellectuals during the fifteenth to eighteenth centuries. The author argues that the main task of Neo-Latin studies in Ukraine is a comprehensive, interdisciplinary study of literature and the affirmation of the modern concept of the history of Ukrainian culture as an inherently synthetic process. As a result of even a superficial review of the Latin authors of the fifteenth to nineteenth centuries and the imagery of their works, we can learn much about the place and role of bourgeoisie and Polish noblemen in Ukrainian society of that time, as well as look with new eyes at the Cossacks, clergy, and peasants, reaching not only to previously unknown information but also, what is valuable to a philologist, to its refined wording. The representatives of a variety of professional circles, political views, and regions made their contribution to the Latin works in different genres during more than five hundred years – that is why the reader can now afford to choose works for every taste.

Keywords: Baroque, Neo-Latin, Ukrainian-Polish frontier.

Новолатинська література – загальноєвропейське явище: завдяки їй творився єдиний інтернаціональний контекст, бо латинська мова була ефективним засобом проникання у глибину віків і засобом спілкування між освіченими людьми Європи. Виразальні можливості цієї мови тривалий час залишалися більшими, ніж у національних європейських, оскільки вона належала до відграничених мов давньої цивілізації, чії інтелектуальні набутки до сьогодні не втратили свого значення; гуманісти лише очистили латину від середньовічного нашарування

елементів нових європейських мов, реставруючи античні літературні традиції. Упродовж багатьох століть лише латина володіла письмовою формою (більшість європейських народів здобулися на власну писемність тільки у XIII–XV ст.), і її знання було привілеєм освічених верств суспільства, народні мови, що ними користувалися в побуті, мали усну форму.

Уже в літературі Київської Русі трапляються згадки, за якими можна зробити висновок про побутування в українському культурному середовищі творів латинських авторів. Як відомо, Данило Галицький мав дипломатичні контакти із главами тодішніх європейських держав та з ієрархами Римської церкви. Зрозуміло, що ці контакти здійснювалися латинською мовою. Отож, пошуки латиномовних документів слід вести, починаючи принаймні з XII–XIII ст. Те, що західні культурні впливи на Україну були менш інтенсивні, ніж тогочасні візантійські, пов'язано з інтенсивним поширенням східного християнського обряду: прийняття православ'я київськими князями слугувало взірцем для решти земель, які спочатку були насправді, а згодом – все ще продовжували відчувати себе підданцями Києва як історичного осердя Русі. Незважаючи на загалом позитивне значення латиномовної вченості для розвитку нашої культури, віддавна немало можна було знайти й тих, хто вважав вивчення латинської мови першим кроком до віровідступництва (*свораченіе в латинство*) і звертався до співвітчизників: *Молю вас, хай буде Русь проста, дурна, невчена, а тільки перебувайте у православній вірі!*¹ (Іван Вишенський).

Зміні такого ставлення сприяла передусім молодь, яка навчалася в університетах Європи, збагачуючись знаннями та розширюючи світогляд. Серед відомих університетів Західної Європи важко знайти такий, де б не опановували знання студенти з України-Русі. Навчання українців за кордоном було настільки масовим, що спеціально для них відкривались гуртожитки – наприклад, закладений королевою Ядвігою при університеті

¹ I. Vyshens'kyy, *Tvory*, Kyiv 1986, c. 215.

у Празі 1397 р.² Широка зміна негативного ставлення до латиномовної культури втілилася в переорієнтації українського шкільництва на гуманістичну модель європейських навчальних закладів. У першій половині XVII ст., незабаром після появи навчальних закладів Товариства Ісуса Христа у Польщі, вони розповсюджуються і на українських землях. Єзуїтські колегіуми дотримувалися принципу релігійної толерантності – чи не тому їхні хроніки рясніють відомостями про те, що *іновірці* забирають дітей зі шкіл власного віровизнання і віддають їх до колегіумів Ордену, переконавшись у вищому рівні освіти³.

На українських етнічних землях єзуїтські колегіуми діяли у Ярославі (перший з відомих, заснований 1572 р.), Львові, Луцьку, Перемишлі, Кам'янці-Подільському, Бресті, Фастові, Острозі, Вінниці, Барі, Переяславі, Новгороді-Сіверському, Переяславі, Кросні, Пинську, Ксаверові, дуже коротко (від 1647 р.) у Києві, а також Гуменному (перенесений до Ужгорода) та ін. Значна їх частина повністю або тимчасово припинили свою діяльність під час Хмельниччини. Але колегії засновувалися і в пізніший період (у Станіславі, Кременці)⁴. У заклади вищого типу згодом переросли колегіуми Львова, Перемишля та Ярослава.

Початкова освіта тривалий час залишалася цілком занурена в конфесійну сферу, але й ті, хто закінчив православно орієнтовані початкові школи, подальші знання здобували в єзуїтських колегіях – неодмінний крок на шляху до університету. Протягом XVI–XVIII ст. у власних часових рамках у нас діяли навчальні заклади різного рівня і релігійного спрямування: братські та унійні школи, протестантські гімназії, єзуїтські колегіуми, Острозька, Замойська, Києво-Могилянська академія, Чернігівський колегіум тощо, в яких латинська мова або

---

² V. Tsup, *Yuriy Drohobych v konteksti formuvannya ukrayins'koyi elity*, „Den”, no 133, 2 serpnya, 2003.

³ *Ibidem*, с. 166.

⁴ Z. Ogonowski, *Socinianizm polski*, Warszawa 1960, с. 80.

була основною мовою викладання, або займала важливе місце в системі навчальних дисциплін.

На думку І. Вагилевича, *в княжестві Галицькім місце руського язика зайняв латин[ський] около 1450 г.*⁵ У той час, коли у Західній Європі частота вживання латинської мови ішла за низхідним напрямом, у Східній відбувався зворотній процес: з другої половини XVI ст. у романських країнах на письмі латину витісняли італійська, іспанська, французька, водночас у країнах Північного Відродження, до яких іноді зараховують і Польщу разом з Україною, ця міжнародна мова утримувала свої позиції ще довго, попри те, що і тут національні мови завдяки Ренесансу отримали потужний імпульс розвитку. Парадоксально, проте зростання зацікавленості національною мовою та літературою в Європі відбувається водночас із формуванням елітарної літератури латинською мовою.

Ніколо Макіявелі вважав, що якби мовою європейської цивілізації стала не латина, а якась інша мова, вся Античність швидко забулася б. Розвиваючи цю думку на підставі аналізу мови трактатів українських філософів, Ніна Безбородько дійшла висновку, що життєздатність латинської мови забезпечувалася не стільки контактуванням з її природними носіями (з певного часу це стало неможливим), як неперервністю традицій її використання: *хоча не існує мовної спільноти, але існує мовна традиція*⁶. Українці-русини свого часу зробили значний внесок у підтримку цієї традиції, витворивши потужний за кількістю і змістом латиномовний пласт власної літератури. Їхні досягнення удостоїлися широкого визнання поміж колег-сучасників і наступників. Зокрема, Станіслав Оріховський за життя був удостоєний звання руського Демостена – завдяки блискучому дару аргументувати – і сучасного Цицерона, з яким його

⁵ I. Wahylewycz, *Zamitky o ruskij literaturi*, [w:] *Pysmennyky Zachidnoi Ukrainjny*, Kyiv 1965, c. 160.

⁶ N. Bezborod'ko, *Yazyk latynskykh traktatov ukraynskykh fylosofov XVII st.*: Avtoref. dys. doktora fylol. nauk., Dnepropetrovsk 1972, c. 135.

порівнювали у силі сказаного слова. Твори і промови Оріховського, написані й виголошені *золотою латиною* класичного періоду, були визнаними за зразок для сучасників.

1632-ий, рік утворення Києво-Могилянської колегії, майбутньої академії, викладання в якій велося латиною, ознаменував початок нового періоду розвитку новолатинської творчості в Україні. Латинська мова функціонує паралельно з народно-розмовними діалектами – засобом щоденного спілкування, книжно-українською нормою літературного вжитку та польською. Природно, що приведена у відповідність до принципів західних колегій, Києво-Могилянська академія за основну мову викладання мала латинську – нею читалися всі курси, окрім граматики церковнослов'янської мови та православного катехізису, більше за те: у стінах закладу між собою студентам дозволялося розмовляти тільки цією мовою. Якщо додати до цього факту читання класичних текстів і постійні вправи з перекладу (з латини і латиною), стає зрозумілим, звідки у студентів настільки досконале знання класичної мови, що давало їм змогу вільно спілкуватися, виголошувати красномовні орації та віршувати латиною, а за бажання, продовжувати навчання за кордоном.

Серед студентів та викладачів Києво-Могилянської академії не нижчим був рівень володіння польською – недарма заклад називали *полоно-слов'яно-латинським*⁷. У XVII ст. польська належала до тих мов, якими активно послуговувалося українське письменство, але після зміни політичної обстановки до неї вдаються не без певних застережень. Проф. Дж. Броджі Беркофф *Вибір мови і вибір класичних літературних та/чи християнських мотивів у текстах XVII ст.* на конференції у КМА 18–21 жовтня 2012 р. *Ранньомодерна Україна: культура вибору versus вибір культури* висловила міркування про те, що польська мова (разом із латиною) за гетьманування Івана Мазепи почала виконувати для українських патріотично-орієнтованих авторів роль, що у часи польського панування

⁷ М. Andrushchenko, *Parnas virshotvornyy*, Kyiv 1999, с. 34.

належала руській мові. На початку XVIII ст. латиною і польською пишуть свої твори поети Почаївського, Чернігівського культурних осередків, також Іван Орновський, Георгій Кониський, Пилип Орлик.

Хоча у деяких слов'янських народів православної конфесії латина сприймалася як стяг, під яким відбувалися окатоличення (*Східні слов'яни втікали від латини як від злого духа і треба було багато часу, щоб усунути цей погляд*⁸, упевнено можна сказати, що в Україні таке сприйняття значно відкорегувалося під впливом об'єктивних історичних обставин. Так, православний митрополит київський, галицький та всієї Руси (1647) Сильвестр Косів у своєму польськомовному творі *Exegesis* (1635), спрямованому на оборону православних шкіл, зауважує:

Вчися, кажуть, по-грецьки, а не по-латинськи – добра рада, але більше для Греції, ніж для Польщі, де найбільше латинська мова в уживанні. [...] Поїде неборак-русин на трибунал, на сойм, на соймик, до суду гродського або земського – “без латини – плати вини!” Грецька мова – для справ церковних, але для справ публічних – латинська!⁹

Завдяки досконалому володінню латинською мовою серед українських інтелектуалів на Заході про нашу землю дізналися набагато більше і уявляли її точніше, ніж досі та у пізніші часи – інтернаціональна латина забезпечувала повноцінне спілкування з рештою Європи і розширювала аудиторію далеко за межі українських етнічних земель.

Йдеться передусім про зближення й ідентифікацію *латинської Європи* та Європи візантійсько-слов'янської, двох, за визначенням англійського історика Арнольда Тойнбі (1889–1975), *дочірних* і водночас не схожих одна на одну культурно-історичних спільнот, що склалися у Середньовіччі, відгалузившись од спільного кореня – античної культури¹⁰.

---

⁸ O. Levyts'kyu, *Afanasyy Zarutskyy, malorusskyy panehyryst kon. XVII- nach. XVIII v.*, Kyiv 1896, c. 102.

⁹ F. Titov, *Stara vyshcha osvita na Ukrayini*, Kyiv 1924, c. 107.

¹⁰ D. Nalyvayko, *Kozats'ka khrystyians'ka Respublika*, Kyiv 1992, c. 9.

Вибір мови у ті часи означав і вибір читача, для якого призначався твір. З часом латина виходить з ужитку, дещо довше, до початку XIX ст. затримавшись у Закарпатті (Йоаникій Базилович, Василь Довгович, Андрій Дудрович, Петро Лодій, Михайло Лучкай, Іван Пастелій). Проте як невід’ємна частина класичної освіти латинська мова продовжувала відігравати значну роль у формуванні поколінь, навіть переставши бути основною мовою викладання.

Попри те, що розгляд проблем співіснування, взаємного впливу та проникнення культур є цікавим та пізнавальним (див. праці М. Домбровської-Партики, зокрема *Literatura pogranicza*¹¹), україно-російське порубіжжя через низку причин залишається значно менш дослідженим¹² за аналогічне україно-польське явище, що удостоїлося величезної низки праць. Серед українських інтелектуальних здобутків на цьому полі згадаємо передусім монографію О. Сухомлинова, присвячену розгляду культурних погранич, за приклад яких переважно правлять західні українські околиці або ще – *креси*, послуговуючись науковим терміном польського літературознавства та культурології. Цей термін не є виключно географічною категорією, однак він має свої просторові координати: спочатку *кресами* означувалися оборонні поселення на околицях Поділля та України, що захищали Річ Посполиту від татарських чи козацьких набігів, а згодом – прикордонні землі південно-східних польських рубежів.

Поняття “Креси” є не стільки ім’ям власним, скільки загальним. Не заглиблюючись у деталі, дане поняття називає регіон, що не відповідає

¹¹ M. Dąbrowska-Partyka, *Literatura pogranicza. Pogranicze literatur*, Kraków 2004.

¹² Проте такі студії, зокрема в галузі історії літератури, не припиняються, для прикладу – дисертаційне дослідження Володимира Подриги *Українська російськомовна проза кін. XVIII– пер. третини XIX ст. Українська російськомовна проза кін. XVIII– пер. третини XIX ст.* [Tekst]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.01.01 / V. Podryha; DVNZ «Pereyaslav-Khmel’n. derzh. ped. un-t im. H. Skovorody», Pereyaslav-Khmel’nyts’kyu 2008.

універсальності та виключений з неї. Якщо центр – це одина, то про периферії завжди говорять у множині¹³.

Утім, прикро, що у такій ґрунтовній праці, яку здійснив О. Сухомлинов, залишився не те що без належного розгляду, а практично без жодної згадки латиномовний чинник формування україно-польського культурного порубіжжя. А тим часом саме співжиття українців Правобережжя із двомовними поляками результувало досконале опанування ними польської та латини, і, як підтвердження високого рівня володіння – бажання та спроможність творити цими мовами. На відміну від сьогоднішніх мовно-культурних реалій, вживання латинської мови не загрожувало національною асиміляцією і підкоренням агресивному сусідові, оскільки латина того часу вже не належала якомусь одному народу, а була спільною мовою інтелектуалів. Зрештою, антична цивілізація, однією з двох мов якої була латинська, досягла такого рівня культурного розвитку, до якого європейським народам, у тому числі й українцям, довелося ще довго доростати. Прагнення постійно долати кордони – своєрідний виклик інертності, яка властива кожному, зумовлене ненаситним інтересом до навколишнього світу, пошуком оздоровлення в розмаїтті, а також бажанням творити надлокальні структури – у цьому виявляється універсальний характер пізнішої латиномовної цивілізації, здатної засвоїти скільки завгодно територій.

В. Крекотень вирізняє три етапи у сприйманні набутків західного, латиномовного світу: 1) традиційний греко-слов'янський – негативний; 2) *братський* – з'являються приховані симпатії до західної наукової думки; 3) Києво-Могилянський, пролатинський етап¹⁴. Відійшло в минуле розмежування на підставі конфесійної належності давніх письменників та науковців

¹³ K. Zychowska, *Czy Kresy mają historię?*, [w:] *Kresy. Syberia. Literatura*, red. E. Czaplewicz, E. Kasperski, Warszawa 1995, с. 74.

¹⁴ V. Krekoten', *Osvitnyia reforma Petra Mohyly i utverdzhennya baroko v ukraiyins'kyi poeziyi*, t. CCXXIX: *Pratsi filolohichnoyi sektsiyi*, Lviv 1992, с. 7.

на православних як українських і католиків як неукраїнських авторів. Хоча між культурними діячами, які зараховували себе до русинів, існував поділ на *латинських* та *грецьких*, але це було розрізнення за конфесіями, значення якого не слід перебільшувати (про перекручування фактів релігійних конверсій див.¹⁵).

З цього приводу родоначальник української історіософії В'ячеслав Липинський зазначав:

Українська родова шляхта у XV–першій половині XVII ст. берегла традиції давньої політичної відрубності, незалежно від віровизнання, називала себе “руським народом”. Масовим явищем серед української шляхти поунійних поколінь був різновид свідомості типу “Gente Ruthenus natione Polonus” (етнічного русина, політичного поляка), в якій відчуття руського походження і споріднення з Руссю поєднувалося з усвідомленням власної приналежності до Польської держави¹⁶.

Білінгвізм представників українсько-польського порубіжжя – як українських, так і польських письменників, – доказ двосторонньої інтерференції та гетерогенності регіональної субкультури. Діалогічний ефект порубіжжя проявляється не тільки у змісті творів, а й також у способі вираження, тобто у лексиці, у складових елементах образу, у жанрових стилізаціях тощо¹⁷. Компаративний аспект літературознавчих досліджень вже сьогодні дає вельми цінні результати: адже на українських землях, окрім церковнослов'янської та латинської мов, у вжитку перебували деякі інші, що мали писемну форму: польська, німецька, гебрайська, грабар та ін. – залежно від регіону. Взаємовплив мов, літератур сусідніх народів, його способи і наслідки – багатий матеріал для порівняльних студій, які сприяють глибшому пізнанню передусім власної культури.

¹⁵ N. Yakovenko, *Paralel'nyy svit. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI-XVII st.*, Kyiv 2002.

¹⁶ V. Lypyn'skyy, *Tvory*, t. 2, Filyadel'fiya 1980, c. 43.

¹⁷ S. Uliasz, *O kategorii pogranicza kultur*, [w:] *Pogranicze kultur*, red. C. Kłak, Rzeszów 1997.

Bibliography

- Andrushchenko M., *Parnas virshotvornyy*, Ukr. knyha, Kyiv 1999, c. 34.
- Bezborod'ko N.Y., *Yazyk latynskykh traktatov ukraynyskykh fylosofov XVII st.: Avto-ref. dys. ... doktora fylol. nauk. Dnepropetrovsk: avtor nevidomyy*, 1972, c. 135.
- Dąbrowska-Partyka M., *Literatura pogrnicza. Pogranicze literatur*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, c. 156.
- Krekoten'V., *Osvitnya reforma Petra Mohyly i utverdzhennya baroko v ukrayin-s'kiy poeziyi*, t. CCXXIX: *Pratsi filolohichnoyi sektsiyi*, Zapysky Naukovoho Tovarystva Shevchenka, Lviv 1992, c. 7.
- Levyts'kyy O., *Afanasyy Zarutskyy, malorusskyy panehyryst kon. XVII – nach. XVIII v.*, Kiyevskaya Starina, Kyiv 1896, c. 102.
- Lypyns'kyy V., *Tvory*, t. 2, SYDI imeni V.K. Lypynskoho, Filyadel'fiya 1980, c. 43.
- Nalyvayko D., *Kozats'ka khrystyians'ka Respublika*, Dnipro, Kyiv 1992, c. 9.
- Ogonowski Z., *Socinianizm polski*, Warszawa 1960, c. 80.
- Podryha V. *Ukrayins'ka rosiys'komovna proza kin. XVIII – per. tretyny XIX st.*, [tekst]: dys. kand. filol.nau k : 10.01.01, vydavnytstvo DVNZ «Pereyaslav-Khmel'n. derzh. ped. un-t im. H. Skovorody», Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy 2008.
- Titov F., *Stara vyshcha osvita na Ukrayini*, Drukarnya UAN, Kyiv 1924, c. 107.
- Tsup V., *Yuriy Drohobych v konteksti formuvannya ukrayins'koyi elity*, „Den”, no 133, 2 serpnia, 2003.
- Uliasz S., *O kategorii pogrnicza kultur*, [w:] *Pogranicze kultur*, red. C. Klak, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Rzeszów 1997, c. 22.
- Vyshens'kyy I., *Tvory*, Elektronna biblioteka ukrayinskoyi literatury, Kyiv 1986.
- Wahylwycz I., *Zamitky o ruskij literaturi*, [w:] *Pysmennyky Zachidnoi Ukrainy*, Dnipro, Kyiv 1965, c. 160.
- Yakovenko N., *Paralel'nyy svit. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI–XVII st.*, Krytyka, Kyiv 2002, c. 62.
- Zychowska K., *Czy Kresy mają historię?*, [w:] *Kresy. Syberia. Literatura*, red. E. Czapplejewicz, E. Kasperski, Trio, Warszawa 1995, c. 74.